

Edyta MASIEREK • Alicja SZAJERSKA

PODWÓRKA JAKO PRZESTRZENIE SĄSIEDZKIE – PERSPEKTYWA MIESZKAŃCÓW OBSZARU REWITALIZACJI WŁOCLAWKA

10

Dr Edyta Masierek – *Uniwersytet Łódzki*
Wydział Nauk Geograficznych
Instytut Zagospodarowania Środowiska i Polityki Przestrzennej
Zakład Zagospodarowania Środowiska
ul. Kopcińskiego 31, 90-142 Łódź
e-mail: edyta.masierek@geo.uni.lodz.pl

Mgr Alicja Szajerska
Badaczka niezależna
e-mail: alicjaszajerska@vp.pl

ZARYS TREŚCI: Artykuł ma na celu przedstawienie potrzeb mieszkańców w zakresie kreowania przestrzeni sąsiedzkich na obszarze rewitalizacji. Wskazuje na przykładzie Włocławka, w jaki sposób można wspólnie z użytkownikami budować pomysły na zmiany w zagospodarowaniu podwórek, tak aby stanowiły one miejsca integracji, aktywności oraz rozwijania relacji sąsiedzkich. Zaprezentowane w artykule wyniki badań ankietowych mogą stanowić punkt wyjścia do szerszej dyskusji na temat roli przestrzeni sąsiedzkich w wyprowadzaniu obszarów zdegradowanych z kryzysu, a także inspirację dla koordynujących procesy rewitalizacji w miastach, w szczególności w zakresie uwzględniania zdania użytkowników w realizowanych koncepcjach przemian.

SŁOWAKLUCZOWE: przestrzenie sąsiedzkie, rewitalizacja, obszar rewitalizacji, Włocławek.

YARDS AS COMMUNITY SPACES – THE PERSPECTIVE OF RESIDENTS OF THE URBAN REGENERATION AREA IN WLOCLAWEK

ABSTRACT: The aim of the article is to present the needs of residents as regards creating community spaces within urban regeneration areas. Using the example of Włocławek, I indicate how it is possible to create ideas for developing yards together with local people, so that they become a place where residents integrate, spend time together and pursue community relations. The results of surveys presented in the article may constitute a starting point for

a broader discussion concerning the role of community spaces in recovering degraded areas from crisis as well as an inspiration for officials coordinating urban regeneration processes particularly as regards considering the opinions of prospective users within the implemented concepts of changes.

KEYWORDS: revitalisation, revitalised area, social space, Włocławek.

10.1. Wprowadzenie

W ostatnich latach w Polsce w sposób szczególny akcentuje się wymiar społeczny procesów rewitalizacji. Dotyczy to zarówno sfery diagnostycznej i obligatoryjnego wyznaczania obszarów zdegradowanych na podstawie szerokich analiz problemów społecznych, jak również sfer planistycznej i zarządczej, które opierać się mają na partycypacji społecznej. *Ustawa o rewitalizacji* (2015) oraz *Wytyczne w zakresie rewitalizacji na lata 2014–2020* wymusiły na gminach zmianę podejścia do rewitalizacji i konieczność uruchomienia współpracy z interesariuszami przy przygotowywaniu i realizacji programów.

Jednym z samorządów, który pracując w ramach projektu „Modelowa rewitalizacja miast”¹ przyjął w 2018 roku gminny program rewitalizacji², jest stopniowo kurczący się, leżący w województwie kujawsko-pomorskim Włocławek³. Jego wyznaczony w 2017 roku obszar rewitalizacji⁴ obejmuje teren śródmiejski o powierzchni 42,7 ha (co stanowi 0,5% powierzchni miasta) oraz liczbie mieszkańców 5,35 tys. mieszkańców (co stanowi 5% ludności miasta) (Uchwała... 2017). Wartości te wskazują na to, że Włocławek w sposób świadomy realizuje zasadę koncentracji terytorialnej⁵. Dodatkowo konsekwentnie próbuje włączyć lokalną społeczność w cały proces przemian i tworzyć w przestrzeni miejsca sprzyjające rozwojowi aktywności i integracji społecznej, jak np. funkcjonująca od 2016 roku kawiarnia obywatelska „Café Śródmieście”. Oba te fakty pozwalają mieć nadzieję na widoczne w najbliższej dekadzie efekty podejmowanych działań rewitalizacyjnych zarówno tych w sferze infrastrukturalnej, jak i społeczno-gospodarczej.

¹ Projekt organizowany w latach 2015–2019 przez Ministerstwo Rozwoju ze środków Unii Europejskiej w ramach Programu Operacyjnego Pomoc Techniczna 2014–2020.

² Uchwała Nr XLVI/91/2018 z dnia 17 lipca 2018 roku w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Rewitalizacji Miasta Włocławek na lata 2018–2028.

³ W 2010 r. Włocławek liczył 116914 mieszkańców, w 2015 r. – 113 041, natomiast w 2019 r. – 109 883 mieszkańców, <https://www.polskawliczbach.pl/Wloclawek> (dostęp: 5.12.2020).

⁴ Uchwała Nr XXX/44/2017 Rady Miasta Włocławek z dnia 27 marca 2017 roku w sprawie wyznaczenia obszaru zdegradowanego i obszaru rewitalizacji na terenie Miasta Włocławek.

⁵ Zgodnie z *Ustawą o rewitalizacji* wartości te nie mogą przekroczyć 20% powierzchni gminy i 30% liczby mieszkańców.

Ożywianie zdegradowanych, śródmiejskich części miasta to, obok realizacji niezbędnych modernizacji i remontów poprawiających standard życia mieszkańców, prowadzenie działań mających pobudzać i wspierać ich aktywność, kreatywność i przedsiębiorczość. Mają one na celu m.in. rozwój w praktyce postulatów ustawowej definicji rewitalizacji⁶, dotyczącej prowadzenia tych procesów przez samych jego interesariuszy. Wiele samorządów w Polsce stara się pobudzać aktywność mieszkańców na rzecz otaczającej ich przestrzeni poprzez np. wdrażanie programów dotyczących podwórek, jak np. *Zielone podwórka* w Szczecinie, Łodzi czy Bydgoszczy; *Moje podwórko* w Toruniu, czy *Plac na glanc* w Katowicach, czy też uruchamianie tzw. mikrograntów wspierających oddolne inicjatywy lokalne. Z instrumentów tych korzystają także obszary rewitalizacji, na których w sposób szczególny interwencje w niewielkie, wspólne przestrzenie są potrzebne. Istotne jest, aby zmiany w nich zachodzące były w głównej mierze prowadzone przez samych użytkowników. Nie jest to jednak w praktyce łatwe do osiągnięcia. Obszary zdegradowane co do zasady bowiem obarczone są problemami społecznymi, w tym cechują się zwykle niską aktywnością społeczną mieszkańców, nad którą w ramach działań zapisanych w programach rewitalizacji warto w sposób szczególny pracować.

Celem niniejszego artykułu jest wskazanie potrzeb i oczekiwań lokalnej społeczności w zakresie zagospodarowywania przestrzeni sąsiedzkich, które mogą stanowić wytyczne planistyczne⁷. Zaprezentowane w artykule wyniki badań ankietowych mogą stanowić punkt wyjścia do szerszej dyskusji na temat roli przestrzeni sąsiedzkich w wyprowadzaniu obszarów zdegradowanych z kryzysu, a także inspirację dla koordynujących procesy rewitalizacji, w szczególności w zakresie uwzględniania zdania użytkowników w realizowanych koncepcjach zmian.

10.2. Podwórko jako przestrzeń sąsiedzka

Przestrzeń sąsiedzka jest przestrzenią społeczną. Stanowi ona nieodzowny element życia tkanki miejskiej o charakterze półpublicznym, czyli o ograniczonej dostępności dla ogółu. Przestrzeń ta charakteryzuje się przynależnością do określonej grupy społecznej, będącej jej użytkownikiem i pomiędzy którą zachodzą różne interakcje (Chmielewski 2010). „Typowy mieszkaniec miasta utrzymuje

⁶ Ustawowa definicja rewitalizacji wskazuje, że jest to „proces wyprowadzania ze stanu kryzysowego obszarów zdegradowanych, prowadzony w sposób kompleksowy, poprzez zintegrowane działania na rzecz lokalnej społeczności, przestrzeni i gospodarki, skoncentrowane terytorialnie, prowadzone przez interesariuszy rewitalizacji na podstawie gminnego programu rewitalizacji” (art. 2 ust. 1, *Ustawa o rewitalizacji*, 2015).

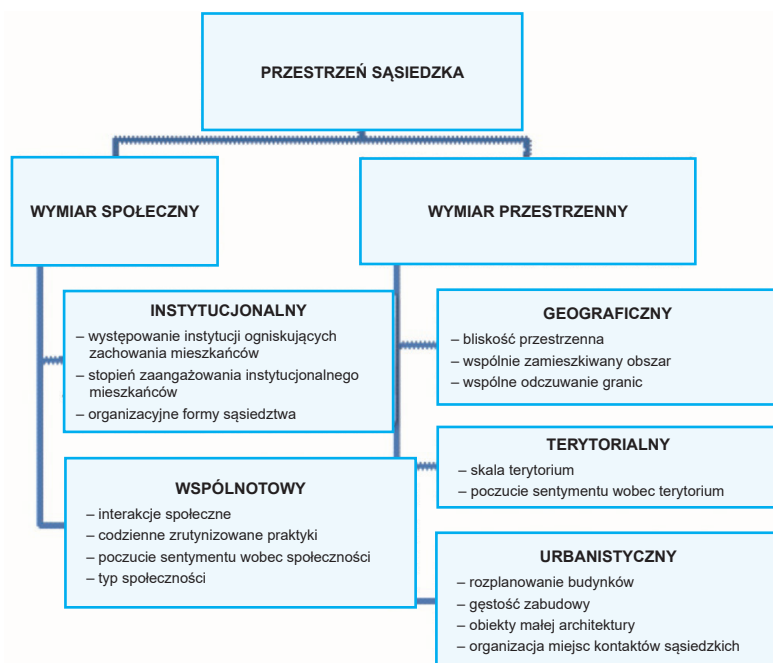
⁷ Więcej na ten temat w publikacji E. Masierek, A. Szajerska, 2020, *Kreowanie przestrzeni sąsiedzkich w obszarach rewitalizacji na przykładzie Włocławka*.

bliskie kontakty z przyjaciółmi, wśród których bywają zarówno sąsiedzi, jak i osoby z innych części miasta” (Węgliński 1983: 53). Często relacje z sąsiadami odgrywają istotną rolę w naszej codzienności i mają wpływ na jakość życia w środowisku zamieszkania.

Warunkami powstawania grupowych związków społecznych są (Chmielewski 2010):

- dobrze działające kanały informacyjne (kontakty sąsiedzkie),
- istniejące przestrzenie i obiekty wspólnego użytkowania,
- wspólne wartości symboliczne i estetyczne,
- utożsamianie się z miejscem zamieszkania.

Definicja przestrzeni sąsiedzkiej opiera się na bliskości zamieszkania. J. Kotus (2007) wyróżnia atrybuty sąsiedztwa z podziałem na ich charakter społeczny oraz przestrzenny (ryc. 1). W tym pierwszym zauważa się atrybuty instytucjonalne, tj.: występowanie instytucji ogniskujących zachowania mieszkańców, stopień zaangażowania instytucjonalnego mieszkańców i organizacyjne formy sąsiedztwa oraz społeczne wspólnotowe, tj. interakcje społeczne, codzienne zrutyinizowane praktyki, poczucie sentymentu wobec społeczności oraz typ społeczności. Do sfery przestrzennej zalicza się cechy geograficzne, terytorialne i urbanistyczne (Kotus 2007).

Ryc. 1. Wymiary przestrzeni sąsiedzkiej

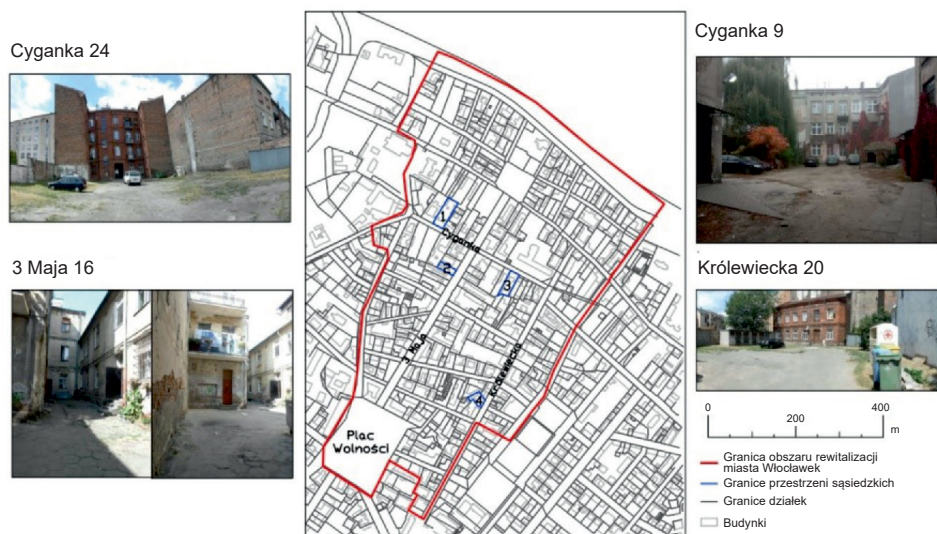
Źródło: oprac. własne na podstawie J. Kotus (2007).

Prawidłowo zagospodarowana przestrzeń sąsiedzka kształtuje zwyczaje, normy zachowań oraz następuje w niej rozwój integracji mieszkańców (Chmielewski 2010). W Polsce realizowane są działania mające na celu wykreowanie czy też odtworzenie miejsc, które mają sprzyjać podejmowaniu różnorodnych aktywności przez lokalną społeczność, co powinno pozytywnie wpływać na jej rozwój i poprawę jakości życia (Bierwiazzonek 2018). W sposób szczególny warto zajmować się w różnych wymiarach ożywianiem podwórek w śródmiejskich dzielnicach miast. Dawniej tętniły one bowiem życiem i stanowiły główne miejsca spotkań i działalności gospodarczej mieszkańców. Obecnie są często zdewastowane, zaniedbane i nie pełnią żadnej funkcji (Prałat 2012).

Przestrzenie sąsiedzkie, w tym także podwórka, stanowią podmiot zainteresowania badaczy reprezentujących różne dziedziny wiedzy, m.in.: socjologię, pedagogikę, geografę społeczno-ekonomiczną i gospodarkę przestrzenną, urbanistykę i architekturę (w tym m.in.: Kotus 2005, 2007; Jałowiecki, Szczepański 2002; Chmielewski 2010; Majer 2010, 2015; Gehl 2013, 2014; Hospers 2017; Mrozowski 2017; Bierwiazzonek 2016, 2018). Cenne źródła informacji stanowią opracowania odnoszące się wprost do mieszkańców podwórek i ich problemów, w tym w szczególności losów dzieci i młodzieży (np. Cuff 2006; Gulczyńska 2007, 2013; Frysztacki, Smagacz-Poziemska, Nóżka 2011). Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na dorobek W. Warzywody-Kruszyńskiej (1998, 1999, 2009), W. Warzywody-Kruszyńskiej i B. Jankowskiego (2013), J. Grotowskiej-Leder (1998, 2001, 2014), czy prace A. Gulczyńskiej (2013, 2018) dotyczące co prawda w dużej mierze przykładu Łodzi, której skala odbiega od Włocławka, jednakże występujące tu deficyty w obszarach zdegradowanych, zwłaszcza w sferze społecznej, wykazują zdecydowane podobieństwo. Zmiany w przestrzeni podwórek to bowiem dobry pretekst do rozmów z mieszkańcami, poznania ich faktycznych problemów, a także zachęcenia ich do aktywności i samopomocy sąsiedzkiej. To oni najlepiej znają swoje potrzeby, a także mogą wskazać niezauważalne dla innych potencjały danego miejsca. Dobrze tematykę tę obrazują prace naukowców dotyczące percepcji miejsca zamieszkania, tj. A. Wallis (1977, 1990), H. Libury (1990), S. Mordwy (2013), A. Terelak (2017), A. Terelak i S. Kołodziejczak (2019), które pozwalają lepiej zrozumieć perspektywę użytkownika przestrzeni. Istotnym bowiem, z punktu widzenia autorów, jest właśnie spojrzenie na wybrane do analizy przestrzenie sąsiedzkie oczami samych jej użytkowników. Wtedy możliwe jest projektowanie z mieszkańcami i dla mieszkańców (Gehl 2014; Hospers 2017; Piłat-Borcuch 2017; Kaźmierczak, Pazder 2018; Kotus 2019; Masierek, Szajerska 2020), co przyczynia się do większej akceptacji społecznej zachodzących przemian i ich trwałości.

10.3. Obszar i metody badań

Przeprowadzone badania obejmowały cztery śródmiejskie podwórka, zlokalizowane na obszarze rewitalizacji miasta Włocławek, znajdujące się pod adresami: Cyganka 9, Cyganka 24 oraz 3 Maja 16 i Królewieckiej 20 (ryc. 2). Wskazane one zostały w wyniku własnych obserwacji terenowych oraz po konsultacjach z Urzędem Miasta Włocławek.

Ryc. 2. Analizowane przestrzenie na obszarze rewitalizacji we Włocławku
Źródło: oprac. własne (2018).

Wszystkie analizowane przestrzenie mieszczą się w granicach pojedynczych działek ewidencyjnych. Jedna z nich (przy ul. 3 Maja 16) nie posiada jednolitej formy własnościowej, tj. 30% należy do Gminy Miasta Włocławek, zaś 70% stanowi własność prywatną. Pozostałe należą w całości do Gminy Miasta Włocławek. Stanowią one tereny zabudowy mieszkaniowej wielorodzinnej, w przypadku ul. Cyganka 24 oraz 3 Maja 16 z funkcjonującymi w parterze usługami. Na ul. Cyganka 24 lokale użytkowe zlokalizowane są od frontu budynku oraz w przejściu na podwórze. Znajduje się tu zakład fryzjerski, krawiecki, serwis RTV i AGD, lokal gastronomiczny oraz jeden pustostan. Na ul. 3 Maja 16 funkcjonuje kwiaciarnia. Najmniejszą działką, z jednocześnie największym udziałem zabudowy (71%), jest ta pod adresem 3 Maja 16. Wszystkie badane działki wyposażone są w sieci wodociągową, kanalizacyjną oraz elektryczną. Dostęp do gazu mają tylko 3 z 5 analizowanych przestrzeni. Centralne ogrzewanie posiada działka pod adresem Cyganka 24 (tab. 1).

Tabela 1. Podstawowe informacje dotyczące analizowanych działek

Adres	Nr działki	Własność	Sposób użytkowania	Powierzchnia [m ²]		Media	Działalności w lokalach użytkowych
				działki	zabudowy		
3 Maja 16	66	30% własność GMW; 70% własność prywatna	teren zabudowy mieszkaniowej wielorodzinnej z usługami	617	440	gaz kanalizacja wodociąg elektryczność	kwiaciarnia
Cyganka 9	132	100% własność GMW	teren zabudowy mieszkaniowej wielorodzinnej	1285	691	kanalizacja wodociąg elektryczność	–
Cyganka 24	88	100% własność GMW	teren zabudowy mieszkaniowej wielorodzinnej z usługami	1768	599	c.o. kanalizacja wodociąg elektryczność	zakład fryzjerski; zakład krawiecki; serwis RTV i AGD; lokal gastronomiczny
Królewiecka 20	66	100% własność GMW	teren zabudowy mieszkaniowej wielorodzinnej	708	132	gaz kanalizacja wodociąg elektryczność	–

Źródło: oprac. własne na podstawie inwentaryzacji urbanistycznej.

W artykule zostały wykorzystane metody badań terenowych oraz kameralnych.

W lutym i marcu 2019 roku zrealizowano badania ankietowe, wyniki których stanowią podstawę niniejszego opracowania. Dobór próby był celowy. Badania skierowano do mieszkańców ww. adresów. Opracowano własne narzędzie badawcze w postaci kwestionariusza ankiety. Składał się on z 11 pytań, z czego 6 miało charakter pytań zamkniętych, a 5 pytań półotwartych zawierających odpowiedzi mieszane. Pytania dotyczyły m.in. sposobu postrzegania przez mieszkańców przestrzeni sąsiedzkich, aktualnych mocnych i słabych stron zagospodarowania wybranych podwórek oraz wskazania elementów i działań, które pomogłoby w ich ulepszeniu. Zebrano łącznie 74 ankiety. Przed wykonaniem badań podsta-

wowych, w celu przetestowania narzędzia badawczego, przeprowadzono badania pilotażowe z 5 osobami zamieszkującymi obszar rewitalizacji Włocławka.

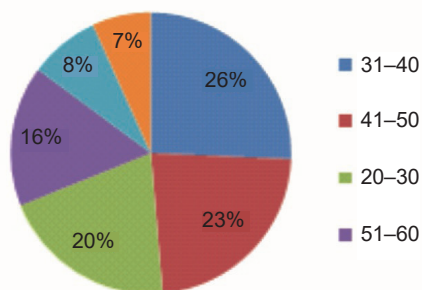
W opracowaniu skorzystano także z materiału badawczego zebranego podczas inwentaryzacji urbanistycznej przeprowadzonej w grudniu 2018 roku oraz wielokrotnej obserwacji bezpośredniej wykonywanej na podwórkach w kwietniu 2019 roku (w słoneczną pogodę w godzinach 12⁰⁰–16⁰⁰, w dwa dni robocze – czwartek i piątek), która wzbogaciła informacje o zachowaniu społecznym w przestrzeniach sąsiedzkich. Obserwacja przeprowadzana była w sposób ukryty. Użytkownicy analizowanych przestrzeni nie wiedzieli o prowadzonych badaniach, przez co możliwe było zaobserwowanie ich naturalnego zachowania. Zastosowano obserwację nieuczestniczącą, która nie powoduje znaczącej zmiany zachowania osób obserwowanych (Goode, Hatt 1965). W metodach tych wykorzystano własne narzędzia badawcze w postaci karty inwentaryzacyjnej oraz dzienniczka obserwacji.

10.4. Analizowane przestrzenie sąsiedzkie z perspektywy użytkowników – wyniki badań

Charakterystyka respondentów

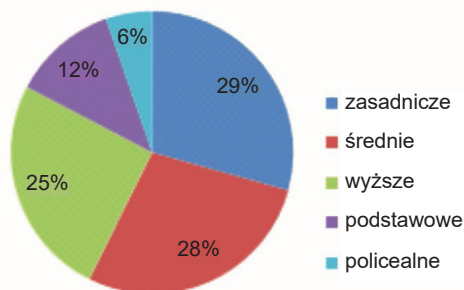
Ankiety wypełniły łącznie we wszystkich lokalizacjach 74 osoby, w tym 39 kobiet. Udało się zapytać o zdanie różne grupy wiekowe. Prawie połowa z nich reprezentowała przedział wiekowy 31–50 lat, 1/5 stanowili ankietowani w przedziale wiekowym między 20. a 30. rokiem życia. Najmniej ankiet zebrano od osób poniżej 20. roku życia i tych powyżej 60. roku życia (ryc. 3). Najwięcej respondentów deklarowało wykształcenie zasadnicze i średnie. Co czwarty ankietowany posiadał wykształcenie wyższe. Najmniej badanych wskazało, iż ukończyło szkołę policealną (ryc. 4). Ponad połowa respondentów oceniło swój status materialny jako średni, a 1/4 jako dobry. Nie zanotowano odpowiedzi „bardzo zły”, 13% ankietowanych uznało, że ich sytuacja materialna jest zła (ryc. 5). Wśród badanych przeważali ci reprezentujący gospodarstwa domowe dwuosobowe (40%), na drugim miejscu były gospodarstwa trzyosobowe. Co dziesiąty badany wskazywał, że prowadzi gospodarstwo domowe jednoosobowe oraz czteroosobowe (ryc. 6).

Znaczna część respondentów, bo aż 40% zadeklarowało, iż posiada dzieci. Wiek dzieci równomiernie rozkłada się w przedziałach: do 6. roku życia, 7–14, 15–20 i powyżej 20. roku życia. 1/4 ankietowanych posiada psa. Dane z metryczki były przydatne przy analizie konkretnych lokalizacji i pomysłach na zagospodarowanie wspólnej przestrzeni podwórek, tak aby odpowiadały one wprost na aktualne potrzeby mieszkańców.

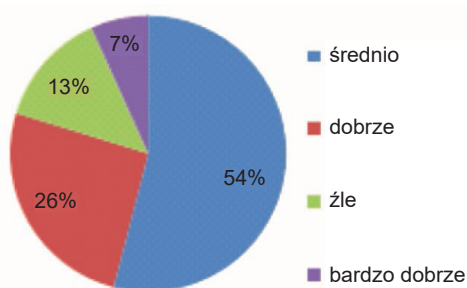
Ryc. 3. Wiek respondentów

Źródło: oprac. własne.

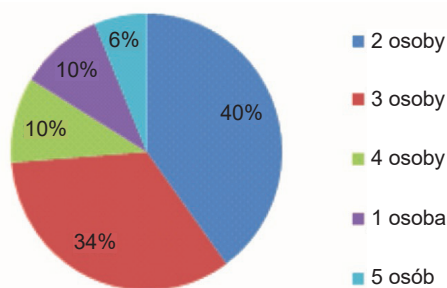
Ryc. 4. Wykształcenie respondentów

Źródło: oprac. własne.

Ryc. 5. Samocena statusu materialnego

Źródło: oprac. własne.

Ryc. 6. Liczba osób zamieszkująca gospodarstwo domowe

Źródło: oprac. własne.

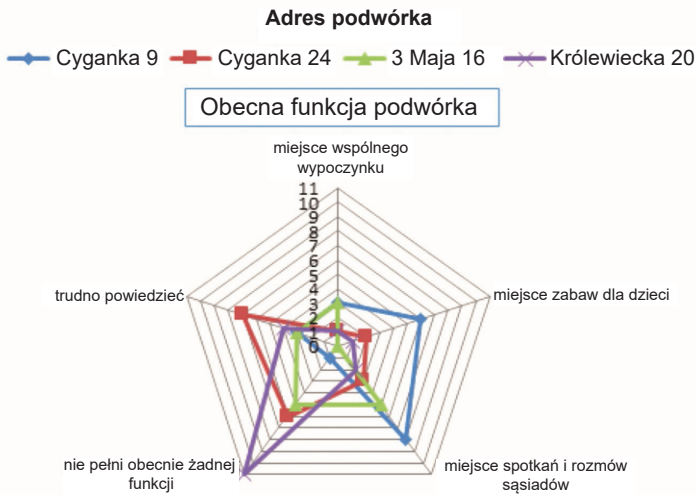
Rola przestrzeni sąsiedzkich w życiu społecznym mieszkańców

Na początek zapytano respondentów jakie według nich funkcje obecnie pełnią podwórka. Mieszkańcy ul. Cyganka 9 wskazali, że ich podwórko stanowi zarówno miejsce zabaw dla dzieci oraz spotkań i rozmów sąsiadów. Respondenci zaś adresów przy ul. Cyganka 24 oraz Królewieckiej 20 uznali, że ich podwórka nie pełnią obecnie właściwie żadnej funkcji. Mieszkańcy ul. 3 Maja 16 mówili o różnych funkcjach pełnionych obecnie przez podwórko, ale żadna z nich wyraźnie nie dominowała. Najwięcej wskazań jednak odnotowano przy odpowiedzi, że jest ono miejscem spotkań i rozmów sąsiadów (ryc. 7).

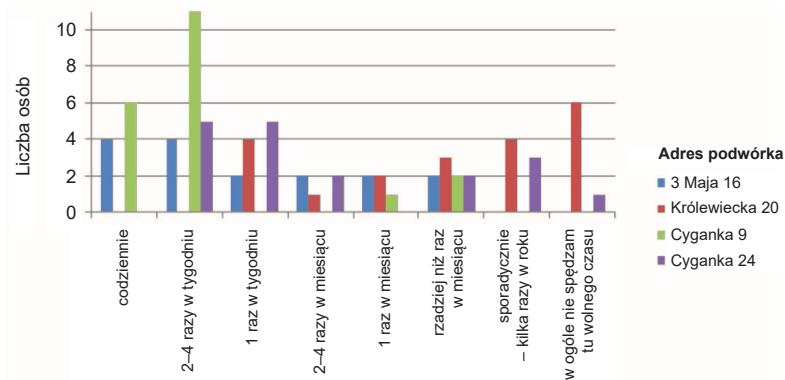
Najwięcej czasu wolnego respondenci spędzają na podwórkach przy ul. 3 Maja 16 oraz Cyganka 9 (ryc. 8). Pod adresem Cyganka 9 aż 30% mieszkańców codziennie przebywa na podwórku, a 55% mieszkańców 2-4 razy w tygodniu. ¼ mieszkańców ul. 3 Maja 16 spędza swój czas wolny na podwórku codziennie oraz ¼ 2-4 razy w tygodniu. Najwięcej użytkowników podwórka przy ul. Cyganka 24 spędza na nim czas wolny 2-4 razy w tygodniu (27%) oraz 1 raz w tygodniu

(27%). Na podwórku tym aż 16,6% mieszkańców wskazało na sporadyczne spędzanie na nim czasu. Najmniej na podwórku przebywa respondentów z ul. Królewskiej 20. 30% z nich twierdzi, że w ogóle nie przebywa na podwórku, a 1/5, że przebywa sporadycznie, tj. do kilku razy w roku. Odpowiedzi użytkowników nie wykazywały korelacji z wiekiem oraz płcią respondentów.

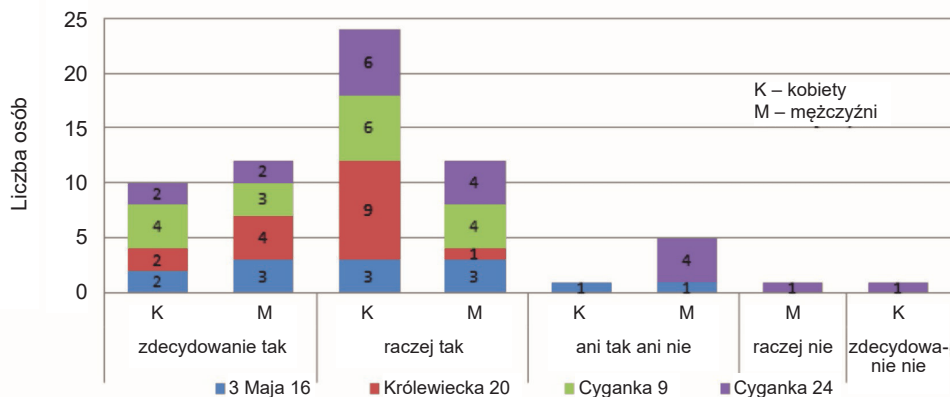
Ogólnie zdecydowana większość respondentów (78%, w tym większość kobiety) (ryc. 9) potwierdza tę tezę, że dobrze zagospodarowana przestrzeń sąsiedzka sprzyja integracji i aktywności mieszkańców. Stanowi to zatem dobry punkt wyjścia do podejmowania działań rewitalizacyjnych w tym zakresie.

Ryc. 7. Aktualnie pełnione funkcje podwórka w życiu społecznym mieszkańców
Źródło: własne badania ankietowe [N=74].

Ryc. 8. Częstotliwość spędzania czasu wolnego przez respondentów na podwórkach
Źródło: własne badania ankietowe [N=74].

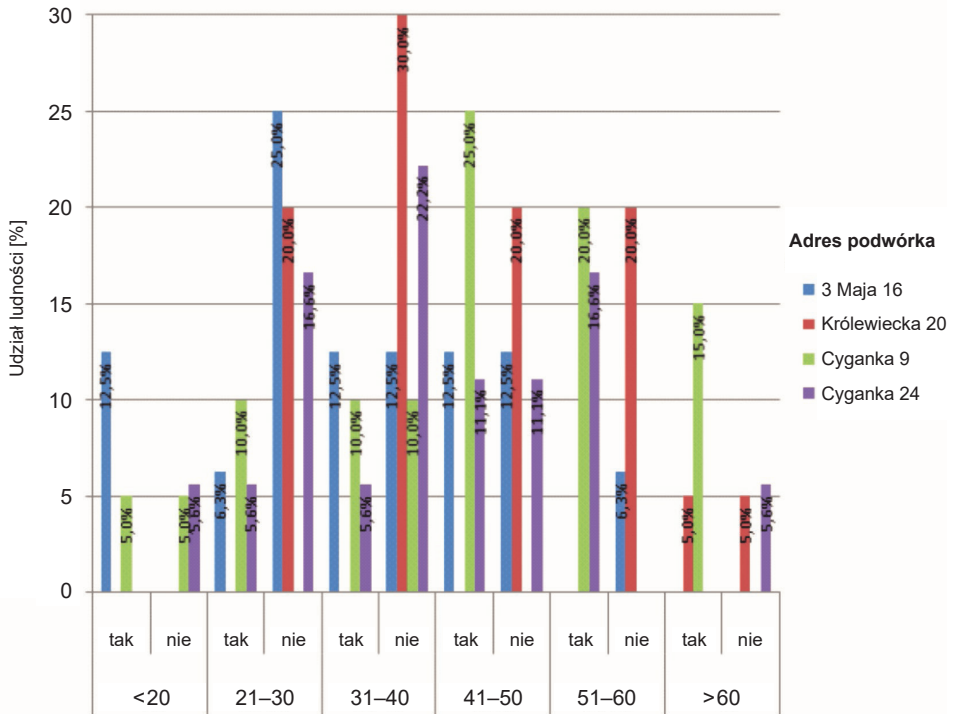

Ryc. 9. Czy dobrze zagospodarowana przestrzeń sąsiedzka (podwórko) może pomagać w integracji mieszkańców?

Źródło: własne badania ankietowe [N=74]

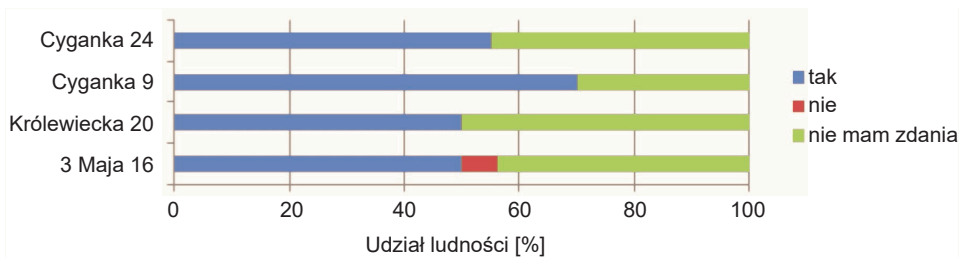
Obecna integracja sąsiedzka w analizowanych podwórkach została zbadana w zależności od wieku ich użytkowników (ryc. 10). Na podwórku przy ul. Królewieckiej 20 łącznie 96% mieszkańców we wszystkich grupach wiekowych twierdzi, że nie spotyka się z sąsiadami. Na ul. 3 Maja 16 najchętniej widują się ze sobą osoby z przedziału wiekowego poniżej 20 lat. ¼ użytkowników podwórka w wieku od 21 do 30 lat nie spotyka się w ogóle z sąsiadami. Na podwórku przy ul. Cyganka 24 mieszkańcy nie spędzają czasu wolnego z sąsiadami we wszystkich grupach wiekowych, za wyjątkiem grupy 51–60 lat (16,6%). Z kolei 60% respondentów powyżej 41. roku życia z adresu Cyganka 9 deklaruje, że spotyka się z innymi mieszkańcami. Jak widać sytuacja na każdym podwórku jest inna, co wskazuje na konieczność zindywidualizowania podejścia w pracach planistycznych.

We wszystkich analizowanych podwórkach mieszkańcy wykazywali podobne zainteresowanie ewentualnymi zmianami w zagospodarowaniu przestrzeni sąsiedzkich. Udzielali oni odpowiedzi zarówno na „tak” oraz odpowiadali, że nie mają zdania. Odpowiedzi te były zbliżone do siebie, z nieznaczną przewagą odpowiedzi na „tak” wynoszącą we wszystkich poddanych badaniom podwórkach 58,1%. Tylko w przypadku podwórka przy ul. 3 Maja 16, 6,3% mieszkańców negatywnie odniosło się do ewentualnych jakichkolwiek zmian (ryc. 11). Odpowiedzi nie miały żadnego powiązania z wiekiem, płcią oraz wykształceniem badanych.

Ryc. 10. Integracja sąsiedzka na podwórkach w zależności od wieku respondentów

Źródło: własne badania ankietowe [N=74].

Ryc. 11. Podatność badanych na zmiany w podwórkach

Źródło: własne badania ankietowe [N=74].

Ocena obecnego zagospodarowania przestrzeni sąsiedzkich

Opinie użytkowników podwórek o obecnym zagospodarowaniu przestrzeni sąsiedzkiej służącej integracji mieszkańców zostały zbadane w zależności od posiadania dzieci (tab. 2). Respondenci mający dzieci na podwórku przy ul. 3 Maja 16 najczęściej (18,8%) odpowiadali, że podwórko zarówno stanowi i nie stanowi

wspólną przestrzeń. Najwięcej mieszkańców bez dzieci (25%) wskazało, że podwórko raczej nie jest wspólną przestrzenią służącą integracji. Tyle samo respondentów bez dzieci (25%) udzieliło odpowiedzi na „ani tak ani nie”. Na podwórku przy ul. Królewieckiej 20 najwięcej mieszkańców z dziećmi, bo aż 40% odpowiedziało, że podwórko raczej nie stanowi obecnie wspólnej przestrzeni sąsiedzkiej. Najwięcej mieszkańców adresu Cyganka 9 zarówno z dziećmi (40%) i bez dzieci (30%) wskazało, że podwórko raczej stanowi obecnie wspólną przestrzeń. Na podwórku przy ul. Cyganka 24 najwięcej respondentów (27,8%) odpowiedziało, że podwórko zdecydowanie nie jest wspólną przestrzenią, która służy integracji.

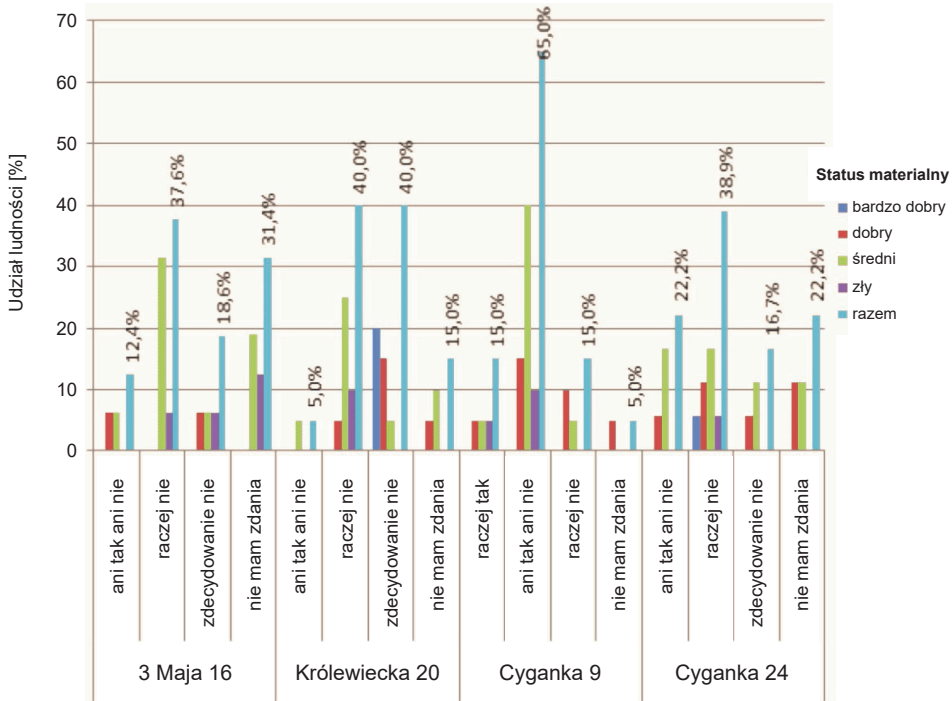
Tabela 2. Opinie użytkowników podwórek o obecnym zagospodarowaniu przestrzeni sąsiedzkiej służącej integracji mieszkańców w zależności od posiadania dzieci

Adres podwórka	Czy Pani/Pana podwórko stanowi obecnie wspólną przestrzeń sąsiedzka, która sprzyja integracji mieszkańców?									
	zdecydowanie tak		raczej tak		ani tak ani nie		raczej nie		zdecydowanie nie	
	z dziećmi	bez dzieci	z dziećmi	bez dzieci	z dziećmi	bez dzieci	z dziećmi	bez dzieci	z dziećmi	bez dzieci
	[%]									
3 Maja 16	0	0	6,2	2,5	8,8	25,0	0	25,0	0	2,5
Królewiecka 20	0	0	5,0	5,0	0	20,0	40,0	15,0	5,0	10,0
Cyganka 9	5,0	10,0	40,0	30,0	5,0	10,0	0	0	0	0
Cyganka 24	0	0	5,6	11,1	5,6	16,6	11,1	16,6	5,6	27,8

Źródło: własne badania ankietowe [N=74].

Następnie przeanalizowano wyniki badań pod kątem zadowolenia z obecnego zagospodarowania przestrzeni sąsiedzkich w zależności od statusu materialnego respondentów (ryc. 12). Przy ul. 3 Maja 16 najwięcej respondentów (37%) zaznaczyło, że raczej nie są zadowoleni z obecnego zagospodarowania podwórka. Określili oni w większości swój status materialny jako średni lub zły. Mieszkańcy ul. Królewieckiej 20 wskazywali (po 40%) na dwie odpowiedzi – „raczej nie” oraz „zdecydowanie nie”. W tym przypadku respondenci reprezentowali wszystkie grupy statusu materialnego. Na Cygance 9 aż 65% badanych zaznaczyło odpowiedź „ani tak ani nie”. Respondenci swój status materialny określili jako dobry, średni lub zły. Warto zaznaczyć, iż mieszkańcy tego podwórka podkreślali, że jego wygląd wynika wyłącznie z podejmowanych przez nich samych działań. Co wskazywałoby na to, że oczekują podjęcia interwencji „z zewnątrz”.

Użytkownicy podwórka przy ul. Cyganka 24 najczęściej (39%) wskazywali, że raczej nie są zadowoleni z obecnego zagospodarowania podwórka, reprezentowali oni wszystkie kategorie statusu materialnego.

Ryc. 12. Poziom zadowolenia respondentów z obecnego zagospodarowania podwórka w zależności od statusu materialnego

Źródło: własne badania ankietowe [N=74].

W kolejnej części ankiety poproszono respondentów o wskazanie atutów analizowanych przestrzeni (tab. 3). Najgorzej w tym zakresie wypadły lokalizacje 3 Maja 16 i Królewiecka 20. Największa liczba badanych tam osób wskazała bowiem na brak zdania odnośnie dobrych stron podwórka albo ich brak. Na ul. Cyganka 9 za główny atut podwórka uznano dużą ilość zieleni, co potwierdzają także dane zebrane podczas inwentaryzacji urbanistycznej. Ankietowani przy ul. Cyganka 24, jako mocną stroną, wskazywali ogólnie dużą powierzchnię ich podwórka, co stanowi jego niewątpliwą potencjał.

Następnie zadaniem respondentów było wskazanie problemów analizowanych przestrzeni (tab. 4). Na podwórku przy ul. 3 Maja 16 najczęściej osób podkreślało brak miejsc do parkowania. Użytkownicy przestrzeni przy Królewieckiej 20 wskazali na jej trzy główne problemy, tj. braki wspólnej przestrzeni sąsiedzkiej, zieleni oraz utwardzonej nawierzchni. Przy ul. Cyganka 9 największa liczba

badanych mieszkańców zwróciła uwagę na brak utwardzonej nawierzchni oraz brak miejsc do siedzenia. Mieszkańcy podwórka przy ul. Cyganka 24 upatrywali deficytów głównie w zieleni i miejscach do siedzenia.

Tabela 3. Atuty podwórka według respondentów

Atut podwórka	Adres podwórka			
	3 Maja 16	Królewiecka 20	Cyganka 9	Cyganka 24
Odizolowanie od ulicy	3	0	7	4
Duża ilość zieleni	0	0	11	0
Wspólnota sąsiedzka	1	0	7	2
Odpowiednia ilość miejsc parkingowych	0	0	2	2
Duża powierzchnia podwórka	0	5	7	9
Nie ma	6	12	1	1
Nie mam zdania	9	3	1	5

Źródło: badania ankietowe [N=74].

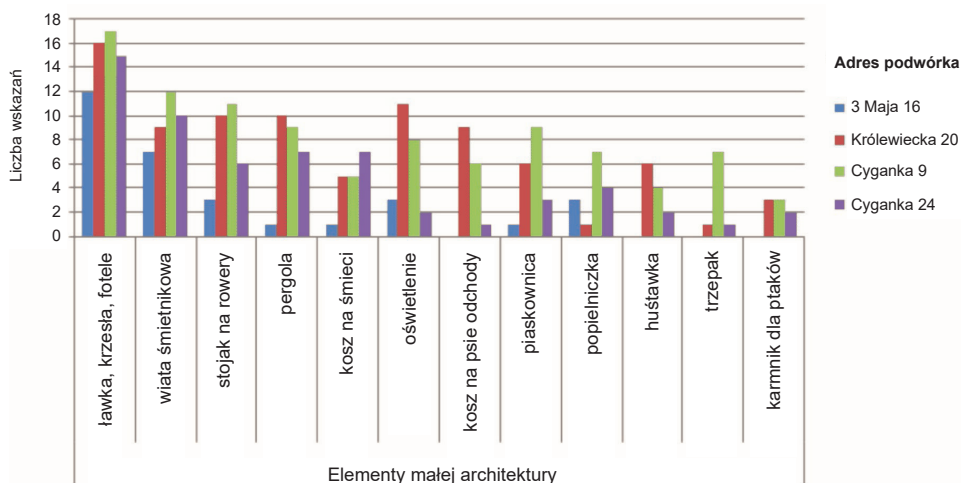
Tabela 4. Problemy podwórka według respondentów

Problemy podwórka	Adres podwórka			
	3 Maja 16	Królewiecka 20	Cyganka 9	Cyganka 24
Brak zieleni	4	8	8	6
Brak utwardzonej nawierzchni	0	8	10	3
Brak miejsca do zabawy	1	6	6	3
Brak wspólnej przestrzeni sąsiedzkiej	3	8	2	5
Brak miejsc do siedzenia	7	6	10	8
Brak kosza na śmieci	0	2	4	2
Nielegalne miejsca składowania odpadów	2	1	0	0
Nie mam zdania	3	4	3	2

Źródło: własne badania ankietowe [N=74].

Potrzeby przestrzeni sąsiedzkich

We wszystkich analizowanych przestrzeniach wskazywano zapotrzebowanie na elementy małej architektury, w pierwszej kolejności na ławki, krzesła, fotele, a następnie wiaty śmietnikowe (ryc. 13). Na podwórkach przy ul. Królewieckiej 20, Cyganka 9 oraz Cyganka 24 mieszkańcy zwracali uwagę na konieczność zamontowania stojaka na rowery, umiejscowienia kosza na śmieci oraz pergoli. Respondenci z ul. Królewieckiej i Cyganka 9 zwracali uwagę na potrzebę zorganizowania właściwego oświetlenia. Również w tych podwórkach mieszkańcy z dziećmi zaznaczyli, że przydałaby się piaskownica, a posiadacze psów chcieliby kosz na psie odchody. Na ul. Cyganka 9 dużą liczbę odpowiedzi odnotował również trzepak oraz popielniczka.

Ryc. 13. Potrzeby respondentów dotyczące wyposażenia podwórek w elementy małej architektury

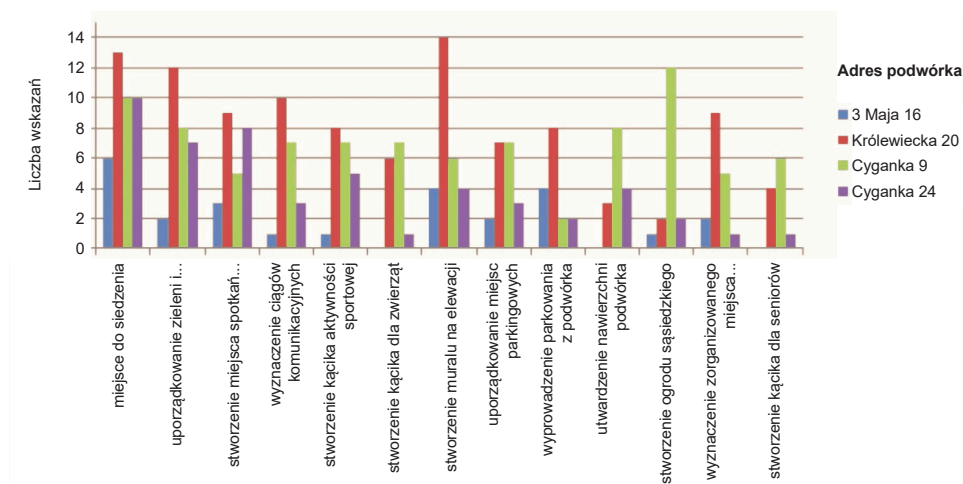
Źródło: własne badania ankietowe [N=74].

Następnie użytkownicy zapytani o to, co pomogłoby w lepszym zagospodarowaniu przestrzeni sąsiedzkich, wskazywali na różne aspekty w zależności od lokalizacji. Przede wszystkim chcieliby na podwórkach przy ulicach (ryc. 14):

- 3 Maja 16: miejsc do siedzenia i spotkań mieszkańców, stworzenia muralu na elewacji i wyprowadzenia parkowania z podwórka;
- Królewieckiej 20: stworzenia muralu na elewacji, miejsc do siedzenia, uporządkowania zieleni i wprowadzenia nowych nasadzeń oraz wyznaczenia ciągów komunikacyjnych;
- Cyganka 9: stworzenia ogrodu sąsiedzkiego, miejsc do siedzenia, utwardzenia nawierzchni podwórka oraz uporządkowania zieleni i wprowadzenia nowych nasadzeń;

- Cyganka 24: stworzenia miejsc do siedzenia i spotkań mieszkańców, uporządkowania zieleni i wprowadzenie nowych nasadzeń oraz stworzenia kąpka aktywności sportowej.

Respondenci w ramach ankiet mieli okazję także zaproponować funkcję jaką miałyby pełnić podwórko po wprowadzeniu zmian. We wszystkich analizowanych przestrzeniach sąsiedzkich najczęściej respondentów wskazało na funkcję wypoczynkową. Na podwórkach przy ul. Cyganka 9 i 24 drugą odnotowaną odpowiedź była funkcja podtrzymania kontaktów sąsiedzkich. Na podwórku przy ul. Królewieckiej 20 mieszkańcy w drugiej kolejności chcieliby, aby podwórko spełniało zadania użytkowe (parking, miejsce składowania odpadów).

Ryc. 14. Opinia respondentów wskazująca, co pomogłoby w lepszym zagospodarowaniu podwórka

Źródło: własne badania ankietowe [N = 74].

W wyniku przeprowadzonej obserwacji zauważono, że największą aktywnością mieszkańców charakteryzuje się podwórko zlokalizowane przy ul. Cyganka 9. Podczas przeprowadzanych badań, we wszystkich porach dnia na podwórku znajdowali się mieszkańcy średnio od 3 do 6 osób. W godzinach południowych (12⁰⁰–14⁰⁰) byli to głównie starsi mieszkańcy, odpoczywający na podwórku. O tej porze zaobserwowano również osoby, które dbają o porządek swojej najbliższej przestrzeni, m.in. zmiatali podwórko. W godzinach popołudniowych (14⁰⁰–16⁰⁰) byli to rodzice z dziećmi oraz pozostali mieszkańcy. W podanej obserwacji przestrzeni sąsiedzkiej wyraźnie widać chęć spędzania wolnego czasu na podwórku, dbania o wspólną przestrzeń oraz aktywne uczestnictwo w życiu lokalnej społeczności. Na podwórku przy ul. Królewieckiej 20 nie zaobserwowano żadnej integracji mieszkańców. Mieszkańcy wyłącznie przechodzą przez podwórko nie zatrzymując się na nim. Niezagospodarowana przestrzeń nie zachęca mieszkańców do zatrzymania się w niej nawet na moment.

10.5. Podsumowanie

Jednym z ważniejszych wyzwań jakie stoi przed koordynatorem rewitalizacji jest zaangażowanie w ten proces jego interesariuszy. Wprowadzanie zmian, nawet najlepszych z punktu widzenia specjalistów, nie powinno się odbywać bez wyraźnego udziału społeczności lokalnej. To ona najlepiej bowiem zna swoje potrzeby oraz potrafi zwrócić uwagę na aspekty w szczególności w przestrzeni, które są nie do zauważenia przez osobę nie będącą jej faktycznym użytkownikiem. Mieszkańcy powinni zatem mieć szansę aktywnie uczestniczyć w podejmowanych działaniach rewitalizacyjnych zarówno na etapie ich przygotowywania, jak i później w ich wdrażaniu (m.in. Bryx, Jadach-Sepioło 2009; Masierek 2017; Przywojska 2016). Formalnie zapewnia to *Ustawa o rewitalizacji* (2015), w praktyce jednak chodzi bardziej o chęci i determinację zarządzających w tym zakresie. Z pewnością warto aktywizować mieszkańców i wspólnie z nimi planować i wdrażać konkretne przedsięwzięcia, wykorzystując w pełni ich potencjał. Dzięki temu zachodzące zmiany są traktowane pozytywnie (Godlewska-Majkowska 2008), lokalna społeczność się z nimi utożsamia i dba o efekty przeprowadzonych działań.

Artykuł zwraca uwagę na to, że warto docierać do bezpośrednich użytkowników przestrzeni i pytać ich o zdanie. Pomaga to wzbogacić materiał diagnostyczny na temat analizowanych przestrzeni oraz stworzyć wytyczne do koncepcji projektowych adekwatne do aktualnych potrzeb społecznych. Szczególnie istotne na obszarach rewitalizacji jest poszukiwanie miejsc, które przyczyniają się do rozwoju aktywności, integracji społecznej oraz budowania więzi sąsiedzkich. Na potrzeby artykułu jako przykład takich miejsc posłużyły cztery śródmiejskie podwórka na terenie rewitalizacji we Włocławku. Ich użytkownicy w ramach podjętych badań ankietowych wskazywali zarówno ich problemy, jak i atuty oraz swoje potrzeby i oczekiwania, co do ich przyszłego zagospodarowania i pełnionej przez nie funkcji, która przyczyniałaby się m.in. do rozwoju relacji sąsiedzkich. Przeprowadzone badanie ankietowe oraz własna obserwacja dowiodły, że podwórka nie pełnią obecnie znaczącej roli w życiu społecznym mieszkańców. Stąd raczej niechętnie spędzają oni tam czas. Większość respondentów rozumie rolę podwórek jako przestrzeni sąsiedzkich. Prawie $\frac{2}{3}$ użytkowników jest zainteresowanych zmianami, jakie mogłyby w nich zajść. W swoich wizjach zagospodarowania ankietowani widzieli podwórko jako miejsce do wypoczynku. Zwracali uwagę m.in. na braki w elementach małej architektury oraz oświetleniu. Jako swoje potrzeby (w każdym przypadku inne) wskazywali: miejsca do siedzenia, stworzenie miejsc spotkań z innymi mieszkańcami, ogrodu sąsiedzkiego, murali, kącika aktywności sportowej, uporządkowanie istniejącej zieleni i wprowadzenie nowych nasadzeń, wyznaczenie ciągów komunikacyjnych, utwardzenie nawierzchni podwórka. Przeprowadzone badania, obserwacje i rozmowy mogą stanowić właściwy punkt wyjścia do prac planistycznych (Masierek, Szajerska 2020) i wspólnego

opracowywania koncepcji zagospodarowania przestrzeni, które mają spełniać oczekiwania mieszkańców, a jednocześnie wychodzić naprzeciw zdiagnozowanym w Gminnym Programie Rewitalizacji Miasta Włocławek na lata 2018–2028 problemom w sferach społecznej, gospodarczej, funkcjonalno-przestrzennej, technicznej i środowiskowej. Współpraca ze społecznością lokalną na rzecz poprawy jej najbliższego otoczenia to dobra okazja do poznania się, integracji, znalezienia lokalnych liderów oraz budowania wzajemnego zaufania na przyszłość.

Literatura

- Bierwiazonek K., 2016, *Spoleczne znaczenie miejskich przestrzeni publicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Bierwiazonek K., 2018, *Miejskie przestrzenie publiczne i ich społeczne znaczenia – próba systematyzacji*, „Przegląd Socjologiczny”, 67(1): 25–48.
- Bryx M., Jadach-Sepiolo A., 2009, *Rewitalizacja miast w Niemczech*, Seria „Rewitalizacja miast polskich”, t. 3, Instytut Rozwoju Miast, Kraków.
- Chmielewski J., 2010, *Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast*, Wydawnictwo Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
- Cueff D., 2006, *Dziecko na ulicy. Zwalczenie przemocy wobec dzieci ulicy (Przewodnik metodologiczny dla pedagogów ulicy: metody pracy w środowisku otwartym)*, Europejski Projekt Daphne.
- Frysztański K., Smagacz-Poziemska M., Nózka M., 2011, *Dzieci ulicy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Gehl J., 2013, *Życie między budynkami. Użytkowanie przestrzeni publicznych*, (tłum. M.A. Urbańska), Wydawnictwo RAM, Kraków.
- Gehl J., 2014, *Miasta dla ludzi*, (tłum. Sz. Nogalski), Wydawnictwo RAM, Kraków.
- Godlewska-Majkowska H., 2008, *Proces rewitalizacji starych okręgów przemysłowych*, [w:] Morawski W., Zawistowski A. (red.), *Stare okręgi przemysłowe. Dylematy industrializacji i dezindustrializacji*, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Warszawa: 145–160.
- Goode W.J., Hatt P.K., 1965, *Obserwacje*, [w:] Nowak S. (red.), *Metody badań socjologicznych*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa: 45–60.
- Grotowska-Leder J., 1998, *Łódzkie enklawy biedy*, [w:] Warzywoda-Kruszyńska W. (red.), *Żyć i pracować w enklawach biedy. Klimaty łódzkie*, Instytut Socjologii, Uniwersytet Łódzki, Łódź: 31–53.
- Grotowska-Leder J., 2001, *Przestrzeń miejska a zjawiska upośledzenia społecznego (na przykładzie Łodzi)*, [w:] Rogacki H. (red.), *Koncepcje teoretyczne i metody badań geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań: 215–227.
- Grotowska-Leder J. (red.), 2014, *Więzi społeczne, sieci społeczne w perspektywie procesów inkluzji i wykluczenia społecznego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Gulczyńska A., 2007, *Zagrożenia rozwoju społeczno-kulturowego – przykład wrastania społecznego nastoletniej młodzieży w kontekście sąsiedztwa*, [w:] Marynowicz-Hetka E. (red.), *Pedagogika społeczna. Podręcznik akademicki*, t. 1, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

- Gulczyńska A., 2013, „Chłopaki z dzielnicy” – *Studium społeczno-pedagogiczne z perspektywy interakcyjnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Gulczyńska A., 2018, *Stigma and the doomed-to-fail school careers of young people from disadvantaged neighbourhoods*, Children's Geographies, Taylor & Francis Group, <http://www.tandfonline.com/loi/cchg20>
- Hospers G.J., 2017, *People, place and partnership: Exploring strategies to revitalize town centres*, „European Spatial Research and Policy”, 24(1): 65–79.
- Jałowicki B., 2010, *Spoleczne wytwarzanie przestrzeni*, Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Jałowicki B., Szczepański M.S., 2002, *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Kaźmierczak B., Pazder D., 2018, *Complete Places Visioning – Collaborative and Problem-Based Learning in Urban Planning: Example of the Faculty of Architecture Poznan University of Technology in Poland*, „European Journal of Social Sciences Education and Research”, 5(3): 85–91.
- Kotus J., 2005, *Spoleczne dylematy w przestrzeni miejskiej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Kotus J., 2007, *Natura wielkomiejskich sąsiedztw. Analiza subsąsiedzkich i sąsiedzkich terytorialnych podsystemów społecznych w Poznaniu*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań.
- Kotus J., 2019, *Zapraszamy Państwa do rozmów...: wędrówki po labiryncie wielkomiejskiej partycypacji*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Libura H., 1990, *Percepcja przestrzeni miejskiej. Rozwój regionalny – Rozwój lokalny – Samorząd terytorialny*, Wydawnictwo Programu CPBP, Warszawa.
- Majer A., 2010, *Socjologia i przestrzeń miejska*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Majer A., 2015, *Mikropolis. Socjologia miasta osobistego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Masierek E., 2017, *Programowanie rewitalizacji w Polsce na tle doświadczeń wybranych małych miast i gmin*, [w:] Bartosiewicz B. (red.), *Małe miasta – wybrane zagadnienia (Small towns – chosen social and spatial aspects)*, „Space–Society–Economy”, 22: 43–68, Instytut Zagospodarowania Środowiska i Polityki Przestrzennej, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Masierek E., Szajerska A., 2020, *Kreowanie przestrzeni sąsiedzkich w obszarach rewitalizacji na przykładzie Włocławka*, „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna”, 49: 133–156.
- Mordwa S., 2013, *Percepcja miast środkowej Polski*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Mrozowski J., 2017, *Jakość przestrzeni społecznych w wybranych obszarach mieszkaniowych na terenie dzielnicy Nowa Huta w Krakowie*, Rozprawa doktorska, Kraków.
- Piłat-Borcuch M., 2017, *Design, designer i metamorfozy miejskie. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Prałat J., 2012, *Zieleń jako element recyklingu zdegradowanych przestrzeni miejskich na przykładzie ulicy Św. Marcina w Poznaniu i wybranych zespołów podwórzy – projekt*, Wydział Architektury, Politechnika Poznańska, Poznań.

- Przywojska J., 2016, *Rewitalizacja miast. Aspekt społeczny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Terelak A., 2017, *Szczecin w świadomości jego mieszkańców. Perspektywa zakorzenienia*, „Opuscula Sociologica”, 2(20), Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin: 63–89.
- Terelak A., Kołodziejczak S., 2019, *Społeczna percepcja przestrzeni życia i rozwoju w perspektywie zakorzenienia w miejscu zamieszkania*, [w:] Rykiel Z., *Przestrzeń społeczna*, Stowarzyszenie Naukowe Przestrzeń Społeczna i Środowisko, Rzeszów: 157–174.
- Uchwała Nr XXX/44/2017 Rady Miasta Włocławek z dnia 27 marca 2017 roku w sprawie wyznaczenia obszaru zdegradowanego i obszaru rewitalizacji na terenie Miasta Włocławek.
- Uchwała Nr XLVI/91/2018 z dnia 17 lipca 2018 roku w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Rewitalizacji Miasta Włocławek na lata 2018–2028.
- Ustawa o rewitalizacji z dnia 9 października 2015 roku* (Dz.U., 2015, poz. 1777 z późn. zm.).
- Wallis A., 1977, *Miasto i przestrzeń*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Wallis A., 1990, *Socjologia przestrzeni*, Niezależna Oficyna Wydawnicza NOWA, Warszawa.
- Warzywoda-Kruszyńska W., 1998, *Życ i pracować w enklawach biedy*, Instytut Socjologii, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Warzywoda-Kruszyńska W., 1999, *Na marginesie wielkiego miasta*, Instytut Socjologii, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Warzywoda-Kruszyńska W., 2009, *Bieda dzieci w środowisku wielkomiejskim (na przykładzie Łodzi)*, „Polityka Społeczna”, 9: 13–17.
- Warzywoda-Kruszyńska W., Jankowski B., 2013, *Ciągłość i zmiana w łódzkich enklawach biedy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Węgliński A., 1983, *Trafność Kwestionariusza Rozumienia Empatycznego Innych Ludzi*, [w:] Drwal R. (red.), *Techniki kwestionariuszowe w diagnostyce psychologicznej*, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin: 63–80.
- Wytyczne w zakresie rewitalizacji w programach operacyjnych na lata 2014–2020 z dnia 2 sierpnia 2016 roku*, Ministerstwo Rozwoju, Warszawa.

Źródła internetowe

<https://www.polskawliczbach.pl/Wloclawek> (dostęp: 5.12.2020).

Historia artykułu

Data wpływu: 12 grudnia 2020

Data akceptacji: 31 grudnia 2020